

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.15 (477): 342.3

В. Єрмолаєв, член-кореспондент НАПрН України, професор Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»;

О. Петришин, академік НАПрН України, професор Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Про форму правління та державний режим Гетьманщини часів Б. Хмельницького (до 365-ї річниці Національної революції 1648 р.)

Українська національна революція XVII ст. поклала початок відродженню державності, творенню Козацької держави. В історії вітчизняного державотворення цей період називають Гетьманщиною — часом небачених демократичних перетворень політичної системи і державного режиму.

За останні два десятиліття після проголошення незалежності України істориками-дослідниками накопичено величезний досвід із вивчення історії вітчизняного державотворення. Видані нові збірники документів, матеріали науково-практичних конференцій, низка колективних та індивідуальних монографій і десятки статей, позначених новачістю трактування цілого ряду спірних моментів Української національної революції 1648–1676 рр. Зокрема, провідними науковцями Інституту історії України Національної академії наук останніми роками досить ґрунтовно досліджено політичну систему та інституціональну модель Української козацької держави, механізм і апарат управління, полково-сотенний устрій тощо¹. Форми державного прав-

¹ Див.: Смолій В. А. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2008. – 120 с.; Вони ж. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій,

ління, політичного режиму на Гетьманщині тією чи іншою мірою торкалися й інші сучасні вітчизняні історики, висновки яких теж збагатили історію вітчизняного державотворення. Завдяки їм у науковий обіг було введено значний масив нових джерел, подолано недоліки радянської інтерпретації Української національно-визвольної революції й державотворення на Гетьманщині, відбулося значне прирощення наукових знань з її історії.

Проте, незважаючи на вражаючі досягнення, в істориків і теоретиків держави і права викликає закономірне занепокоєння наявність у змістовних історичних працях подекуди спрощеного, а то й модернізованого уявлення про політичну систему Гетьманщини, особливості й еволюції її політичного режиму. Тож є потреба спробувати внести ясність у визначення форми державного правління, політичного режиму Гетьманату часів Богдана Хмельницького, застерегти від типових помилок у дослідженнях, не претендуючи на остаточне вирішення означеної проблеми, а запрошуючи дослідників до конструктивного діалогу заради правдивого відтворення історії українського державотворення.

Провідні історики України першими звернули увагу на недостатній стан розробленості теоретичних проблем доби, без чого не подолати схематизму в розумінні сутності Української революції, не збагнути складність і суперечливість її розвитку, самоприниження в оцінці її ролі й місця в європейському революційному процесі¹. Дослідники звернули увагу й на труднощі джерельної бази її вивчення: корпус документальних матеріалів нерівномірно перекриває різні періоди і події революції, дуже мало джерел з табору повстанців — нема жодного протоколу генеральних козацьких рад, за незначним винятком, не збереглася документація генеральної канцелярії Гетьманщини революційної доби, полкових і сотенних канцелярій, основна маса документів належить перу її противників, наявні різні копії листів Б. Хмельницького. Усі ці об'єктивні обставини значно

В. С. Степанков. – К., 2009. – 447 с.; Вони ж. Державна ідея козацької доби / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Історія українського козацтва. Нариси : у 2 т. Т. 1. – К., 2011. – С. 227–281; Горобець В. М. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / В. М. Горобець. – К., 2009. – 271 с.; Його ж. Політична система та інституційна модель Української козацької держави / В. М. Горобець // Історія українського козацтва. Нариси : у 2 т. Т. 1. – К., 2011. – С. 281–325.

¹ Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2008. – С. 8–9.

ускладнюють дослідження історії Української революції, процесу державотворення.

Процес державотворення відбувався в умовах швидкої руйнації політичної системи Речі Посполитої на основі традицій козацького самоврядування й політичної культури українського суспільства, становлення базових елементів політичної влади, коли склався державний апарат, очолюваний гетьманом. Історики відзначають, що за формою правління у роки Національної революції Козацька держава була республікою, але «за гетьманування Б. Хмельницького еволюціонувала у бік монархії»¹. З чого ж розпочинається «руйнація» республіканських засад Козацької держави, розширення повноважень гетьмана і гетьманського уряду? В. А. Смолій і В. С. Степанков вважають: «Щоправда (відповідно до козацького звичаєвого права), верховним органом влади була генеральна (військова) рада, до компетенції якої належало обрання гетьмана й генеральної старшини, розв'язання найважливіших політичних питань. У зв'язку зі зміцненням прерогатив гетьмана її роль помітно зменшується». Уточнюють: з 1649 р. «припиняється функціонування загальної військової ради, що замінюється старшинською...»². Щодо ставлення гетьмана до козацьких генеральних рад, то В. М. Горобець теж поділяє думки своїх колег: «Хмельницький поволи відмовляється від їх скликання»³.

Ще більш категоричним є О. К. Струкевич: вже в липні-серпні 1648 р. «гетьман відмовився від інституції Генеральної ради і вирішував питання політичного життя на нарадах зі старшиною»⁴. Автор пояснює, що «обставини боротьби з Польщею за незалежність сприяли утвердженню орієнтацій на монархізм». Правда, поспішає зробити застереження: «приглядаючись пильніше до того, що було витворено українською політичною елітою на терені монархізму, мусимо передусім зазначити, що соціально-економічні процеси, які відбувалися в Укра-

¹ Смолій В. А. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2008. – С. 22–23.

² Там само. – С. 22–23, 46.

³ Горобець В. М. Політична система та інституційна модель Української козацької держави / В. М. Горобець. – С. 294. Його ж. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / В. М. Горобець. – С. 17.

⁴ Струкевич О. К. Політична еліта / О. К. Струкевич // Історія української культури : у 5-ти т. Т. 3 : Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. – К., 2003. – С. 333.

іні, витворювали інституцію українського монарха близькою до відповідних західноєвропейських, але не до східних деспотичних»¹.

Ще один автор історичного нарису про останні роки гетьманування Б. Хмельницького стверджує, що гетьман «зробив вибір на користь спадкового самодержавства, або, як тепер прийнято казати, спадкової монархії», але цей вибір «не користувався підтримкою більшої частини української владної верхівки»². Дивним виглядає і безапеляційний висновок авторів розлогої монографії «Русь — Украина: становление государственности» про те, що Б. Хмельницький — «переконаний монархіст», який відмовиться від проведення загальних козацьких рад «через їх неефективність» і у якого «жодних планів щодо створення незалежної Русі (України)... не було і не могло бути», модель козацької республіки він переглянув і «намагався створити синтезуючу модель — сарматську»³.

Та найбільш прикро, що такі висновки й оцінки потрапляють у підручники і навчальні посібники, за якими навчаються наші студенти. Так, у навчальному посібнику з політичної історії України читаємо: «Зосередження в руках Б. Хмельницького основних політичних, адміністративних, судових та військових функцій призвело до того, що найважливіші питання він вирішував самостійно, перетворившись на військового диктатора. Його влада була більшою за суперпрезидентську і наближалася до царської. Не випадково Б. Хмельницький був носієм ідеї українського монархізму у формі самодержавного гетьманства, яке б передавалося за спадковістю, а не через процедуру виборів»⁴. Так студентів вчать модернізованому погляду на історію, історичних діячів, вчать ігнорувати демократичні інститути і традиції Гетьманщини.

Не можна не погодитись з істориками у складному питанні щодо з'ясування сутності політичного режиму, який перебував у процесі становлення і постійно переживав трансформації. Але ж які їх межі? На думку істориків, «у 1648 р. почав встановлюватися режим парти-

¹ Струкевич О. К. Політична еліта / О. К. Струкевич // Історія української культури : у 5-ти т. Т. 3 : Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. – К., 2003. – С. 332, 334.

² Коваленко С. Останній чин великого Гетьмана. Історичний нарис / С. Коваленко. – К., 2010. – С. 122.

³ Мирошниченко Ю. Р. Русь-Украина: становление государственности : в 2 т. Т. 1 : Русь-Украина: с древнейших времен до создания империи / Ю. Р. Мирошниченко, С. Л. Удових. – К., 2011. – С. 489, 493, 498.

⁴ Політична історія України : навч. посіб. / В. А. Греченко, В. І. Таинцора, В. В. Калініченко та ін. – 2-ге вид., допов. – К., 2008. – С. 114.

сипітарної демократії (демократії участі), оскільки козаки і поспільство брали активну участь у роботі генеральних і полкових рад, обирали старшин, помітно впливали на внутрішню і зовнішню політику уряду. У наступні роки гетьманату Богдана Хмельницького спостерігалось його явне еволюціонування у бік авторитаризму, що утверджувався у формі цезаризму»¹. Висновок про цей «авторитарний режим у формі цезаризму», що змінюється «монархічним, спадковим правлінням», зробив ще раніше знавець історії Козаччини В. М. Горобець².

Звернімося спочатку до питання про форму правління Гетьманату часів Б. Хмельницького. Найбільш повне, хоча й фрагментарне, відображення системи державницьких ідей і намірів гетьмана Б. Хмельницького знайшло передусім у його листуванні і документах. Із початком Визвольної війни гетьман разом із своїми прибічниками був готовий до переговорів із польською владою, виношував ідею автономії для козацької території у складі Речі Посполитої. У березні 1648 р. під час переговорів із послами коронного гетьмана М. Потоцького він вимагав вивести польські війська з цих земель, ліквідувати на них «управління Речі Посполитої», надати їм права укладати договори із зарубіжними володарями. Важлива деталь: Хмельницький дорікає полякам, що вони метою своєї політики поставили «опанувати наш лад самоуправи й вибору і наставляють над нами урядовців»³.

Гетьман направляє клопотання до польського короля з вимогами збереження давніх прав і вольностей Війська Запорозького, скасування попередніх сеймових конституцій про їх обмеження, складає інструкції козацьким послам до Варшави, звертається до коронного канцлера Ю. Оссолінського, коронного маршалка А. Казановського, князя В. Заславського, брацлавського воєводи А. Кисіля з проханням клопотатися перед королем та сеймом за Військо Запорозьке⁴. Та швидко переконується: «великого пана і просити трудно, і боротися з ним не під силу»⁵.

¹ Політична історія України : навч. посіб. / В. А. Греченко, В. І. Таинцюра, В. В. Калініченко та ін. – 2-ге вид., допов. – К., 2008. – С. 28

² Горобець В. М. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / В. М. Горобець. – С. 13.

³ Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. Т 3. Кн. 1 (Третя чверть XVII ст.). – К., 2001. – С. 176–178.

⁴ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – С. 23–27, 36–39, 39–41, 41–44, 46–47, 126–127, 128–131, 139–141, 151–154, 157–159, 159–162 та ін.

⁵ Там само. – С. 26.

У пунктах козацьких вимог від 24 лютого 1649 р. пропонувалося, щоб кийівський воєвода був українцем, який «додержується грецького закону», щоб «ми, Русь, мали щонайменше трьох сенаторів», які б «захищали нашу віру і права руського народу»¹. У вимогах до польського короля Яна Казимира на початку серпня 1649 р. йдеться про необхідність «видавати Русі привілеї, декрети, мандати без будь-якої затримки і зволікання, понад права, якими користується коронна шляхта», що «всі сеймові ухвали, що урізують права і вільності Війська Запорозького, як несправедливо видані, також повинні бути скасовані конституцією»². Таким чином, автономна козацька Україна мала бути захищеною й інституціонально в державному механізмі Речі Посполитої, представлена в її вищому законодавчому органі — сеймі.

Очевидно, ідея автономії для козацької території у складі Речі Посполитої передбачала виборення для України рівноправного статусу в її складі, як у Великого князівства Литовського — з владою обраного князя, широким представництвом і привілеями шляхти або як у польській шляхетській республіці. Еволюція сословної монархії в Польщі привела в цей час до шляхетської республіки з обраним сеймом королем, що утвердилося в назві федеративної держави — Річ Посполита (від лат. — *res publica*). Тут, як вважають польські історики, відбувались ерозія, зростаюче послаблення влади монарха і посилення шляхетської демократії³. Проте сподівання на національно-територіальну автономію для України у складі Речі Посполитої, поширення на козацтво прав і свобод польської шляхти виявилися марними, оскільки польська сторона вважала пропозиції Б. Хмельницького до короля і сенаторів неприйнятними і загрозливими для єдності Речі Посполитої, і українсько-польські відносини переросли у війну.

Таким чином, протиставлення республіканської і монархічної форми правління, засади якої начебто закладались на Гетьманщині за гетьманату Б. Хмельницького, вважаємо некоректним, позбавленим щодо форми державного правління конкретно-історичного підходу. Шляхетська республіка з обраним монархом, з правами і привілеями шляхти, верховенством актів сейму була (ще до початку Національної революції) привабливою для козацтва, яке прагнуло зрівнятися у правах і привілеях із польською шляхтою в разі виборення автономії

¹ Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. – К., 1998. – С. 51–52.

² Там само. – С. 54–56.

³ Бардах Ю. История государства и права Польши : пер. с польск. / Ю. Бардах, Б. Леснородський, М. Пиетрчак. – М., 1980. – С. 169–170.

у складі Речі Посполитої. Документи засвідчують: Б. Хмельницький прагнув і намагався сповна використати її сейм і його складові — сенат і короля, їх повноваження на користь України, її представництва в сеймі. Проте, польські магнати і шляхта не хотіли визнавати новопосталої Козацької держави, навіть за її автономним статусом. Тому послі гетьмана, які неодноразово прибували на сейм до Варшави, фактично до 1654 р. не мали успіху.

Зрозуміло, гетьманський уряд Козацької держави мало зважав на дозволи Варшави щодо розбудови власної державності, поширення на всю звільнену територію її власної державної організації, козацького звичаєвого права та територіально-адміністративного устрою. Починаючи з 1648 р. відбувається процес становлення національної політичної системи — складається державний апарат, очолюваний гетьманом, верховним органом влади, відповідно до козацького звичаєвого права, стає загальна (Генеральна) військова козацька рада. На місцях створюються полкові і сотенні — органи влади, переобираються органи міського самоврядування, що продовжували функціонувати на основі Магдебурзького права.

Отже, з початку Національної революції козацьке самоврядування формувалося на основі республіканських засад, традицій козацького і міського самоврядування. «Колективна воля» Війська Запорозького почала реалізовуватися через генеральні козацькі ради, як орган прямого народовладдя, ухвали яких були обов'язковими (під загрозою смертної кари) до виконання гетьманом, старшинами, козаками. До їх компетенції належали обрання гетьмана і генеральної старшини (генерального уряду), прийняття рішень з питань війни і миру, санкціонування (прийняття) законів, ухвал з найважливіших питань внутрішньої і зовнішньої політики та ін. Обраний у лютому 1648 р. на Запоріжжі загальною козацькою радою гетьманом Б. Хмельницький, особливо в перші роки гетьманування, у вирішенні стратегічних питань — укладання міжнародних союзів і договорів, визначення державного устрою, обрання генеральної і полкової козацької старшини тощо — щоразу вдається до скликання генеральних рад. Широке залучення козаків, поспільства до їх роботи давало їм можливість» впливу на зовнішню і внутрішню політику гетьманського уряду. Такі загальні зібрання Генеральної ради все частіше набувають рис вищого представницького органу держави, у роботі якого беруть участь представники не лише від полків, сотень і запорозького коза-

цтва, а й від духовенства, міщан (міської адміністрації), інколи — покозачених селян¹.

У подальшому ж, на думку істориків, вже з початку 1649 р. «припиняється функціонування загальної військової ради, що замінюється старшинською...»; гетьман використовує титул, що засвідчував божественне походження його влади: «Богдан Хмельницький, Божию милостью гетман з Войском Запорозким», волі якого тепер мала підлягати «колективна воля» козацької спільноти. «Тим самим було покладено початок переростанню республіканської форми правління у монархічну»².

По-перше, така титулатура, що, засвідчувала божественне походження влади, була звичною для Середніх віків і початку Нових часів у листуванні правителів європейських держав і акцентувала на легітимності влади господаря, її суверенності. Так, вождь англійської революції О. Кромвель у листі до Б. Хмельницького теж титулує його «Божьей милостью генералиссимус и стародавней греческой религии и церкви, властелин всех — запорожских казаков...»³. У середньовічній Європі суверенітет держави ототожнювався не з народом, а з особою законного (загальновизнаного) правителя, що й врахував гетьман у цитованому істориками листі до російського Хотимського воєводи С. Болховського, для якого така титулатура була звичною⁴.

По-друге, документи Б. Хмельницького справді підтверджують зменшення ролі генеральних рад на Гетьманщині у функціонуванні політичної системи, порушенні принципу виборності генеральних старшин і полковників, які почали призначатись гетьманом⁵. Проте ці зміни, на нашу думку, були наслідком не лише суб'єктивного чинника — прагнення гетьмана до розширення своїх повноважень, «монархізму», «легітимації спадкової гетьманської влади». Такі висновки явно грішать схематизмом і спрощенням як еволюції політичної системи Гетьманщини, так і самих історичних фактів. Неупереджене вивчення історії інституту генеральних козацьких рад доводить, що вони, хоч

¹ Смолій В. Л. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття / В. Л. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2008. – С. 23.

² Там само. – С. 45–46.

³ Киевская старина. Т. 1. – К., 1882. – С. 212.

⁴ Документи Богдана Хмельницького. – С. 64.

⁵ У документах гетьмана маємо лише відомості про призначення бужинського сотника Л. Сухині ніжинським полковником; І. Нечая – полковником у Біту Русь (див.: Документи Богдана Хмельницького. – С. 179–180, 470–471).

і справді скликалися рідше, продовжували скликатися гетьманом до кінця його життя.

Спробуємо відтворити, хай неповну, хронологію рад, що відбулися за гетьманства Б. Хмельницького, та предмети обговорення на них.

На Запорозькій Січі Б. Хмельницький з'явився найімовірніше на початку січня 1648 р. Тут він, очевидно, на порівняно не чисельній січовій раді оповістив, як вважав М. Грушевський, козакам королівські привілеї і був проголошений гетьманом¹. На думку В. Смоля і В. Степанкова, це відбулося близько 10–15 лютого². Безумовно, Б. Хмельницький лише після ради мав повноваження на ведення переговорів із кримським ханом, на зустріч із яким і поспішив. У березні на Запоріжжя прибуває польська делегація, але військова рада відхиляє польські пропозиції щодо видачі Б. Хмельницького і «послушенства»². С. Величко називає чисельність березневої ради понад 30 тис. козаків та їх рішення війни проти поляків³. Після повернення Б. Хмельницького на Січ із військом Туган-бея 19 квітня на новому зібранні ради Б. Хмельницький доповів про свої результати дипломатичної місії в Крим. Йому було «передано гетьманські клейноди, визначено похід на Україну»⁴. За М. Костомаровим, гетьман сказав на раді про необхідність його визнання й городовими козаками⁵. С. Величко писав, що рада в повному складі скликала у ці дні тричі⁶. У травні того ж року відбулася рада реєстрового козацтва, яка ухвалила смертний вирок І. Барабашу, І. Караїмовичу та іншим ненависним старшинам і козакам, і повсталі козаки вирушили до табору Б. Хмельницького⁷. 10–12 червня 1648 р. під Білою Церквою після переможної битви під Пилявцями козацька Рада приймає «Статті про устрій Війська Запорозького». Можливо, було затверджене посольство до Варшави домагатися ліквідації «Ординації» 1638 р. і повернення православним захоплених уніатами церков, до Литви, щоб «бути в мирі». У російських докумен-

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в II т. 12 кн. Т. 8. Роки 1626–1650 / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Ч. II. – С. 165.

² Там само. – С. 80.

³ Величко С. Літопис / С. Величко ; пер. з кн. укр. мови В. Шевчук. Т. 1. – К., 1991. – С. 58–59.

⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. II / М. С. Грушевський. – С. 165.

⁵ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров. – К., 2004. – С. 138.

⁶ Величко С. Літопис / С. Величко ; пер. з кн. укр. мови В. Шевчук. Т. 1. – К., 1991. – С. 59.

⁷ Смолій В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. С. Смолій, В. С. Степанков // Україна крізь віки. – С. 84–85.

тах є згадка ще про козацьку загальну раду 29 червня у Чигирині, на якій були присутні 10 тис. козаків, де було заслухано листа від брацлавського воєводи А. Кисіля, пропозиції посольства з Москви¹. 26 вересня 1648 р. у Старокостянтиніві за участю Туган-бея і татарських мурз загальновійськова рада ухвалила продовження походу в Західну Україну. 20 листопада того ж року відбулась старшинська, а згодом і «чорна» рада під Замостям, яка заслухала офіційне посольство від нового польського короля Яна Казимира і вітала його на троні. Було схвалено рішення про повернення «на Україну»².

У лютому 1649 р. у Переяслав прибули польські урядові комісари на чолі з А. Кисілем для переговорів. На раді Б. Хмельницькому вручено від короля грамоту на гетьманство, гетьманську булаву і корогву³. Як зазначав М. Костомаров, козаки зневажливо поставились до польської місії. У травні 1649 р. «Чигиринський сейм» козаків обговорював перспективи союзу з Польщею, Москвою і Константинополем. Гетьман із старшиною висловились за союз із Москвою. Рада не дійшла згоди⁴. На Раді в Корсуні 1 листопада — обговорювалися перші наслідки Зборівського договору⁵. Наступні два роки були ознаменовані появою бурхливих «чорних» рад у Сокалі, Берестечку, Маслівім Ставі. Білій Церкві (жовтень 1650 р. червень, серпень, жовтень 1651 р.)⁶.

У березні 1650 р. у тому ж Переяславі на Раді затверджується новий (після Зборівського договору) реєстр козаків. М. Грушевський пише про «український сойм», «київський з'їзд» у лютому-березні 1650 р.⁷ Новорічна 1651 р. рада під Берестечком у відповідь на рішення польського сейму про підготовку до воєнних дій ухвалила готуватись до війни з Польщею. Ймовірно, було прийнято рішення — просити військової допомоги у Криму й Угорщини, союзу з Росією. У травні 1651 р.

¹ Див.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы : в 3 т. Т. 2 : 1648–1651 гг. – М., 1953. – С. 44–47; Горобець В. М. Політична система та інституційна модель Української козацької держави / В. М. Горобець. – С. 285.

² Смолій В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. С. Смолій, В. С. Степанков // Україна крізь віки. – С. 9–11.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. III / М. С. Грушевський. – С. 142–143

⁴ История Малороссии Николая Маркевича. Т. 1. – М., 1842. – С. 250–259.

⁵ Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. Ч. 1 : Генеральна Рада / Л. Окіншевич. – К., 1929. – С. 9–11.

⁶ Мироненко О. М. Роль генеральних військових рад в історії вітчизняного парламентаризму / О. М. Мироненко // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1998. – № 1. – С. 75–76.

⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. III / М. С. Грушевський. – С. 280–281.

рада під Зборовом вирішує направити посольство до великого князя Литовського Я. Радзивіла, щоб добитися нейтралітету північного сусіда у війні з Польщею. 7 липня 1651 р. у Білій Церкві після поразки під Берестечком було вирішено «не відкладаючи ні на тиждень, зараз же бути готовими і разом збиратись» для продовження війни з Польщею¹. Генеральна рада затвердила нові умови угоди з Польщею. На початку травня 1652 р. у Чигирині за участю ханських послів рада постановила: не підтвердження польським сеймом Білоцерківського договору звільняє Військо Запорозьке від присяги, складеної на пунктах цього договору. Зважаючи на акти сваволі, насильства, віроломства і помсти з боку шляхти, яка повернулася до своїх маєтків, було визнано за необхідне розірвати мирні відносини з Польською короною. За М. Костомаровим, військова рада збиралася під час західного походу 1653 р. під Жовквою поблизу Тернополя. Рада обговорювала питання про доцільність йти далі на ляхів, не маючи допомоги татар. Було відроджено посольство до польського короля на чолі з київським полковником А. Ждановичем².

8 січня 1654 р. відбулась Переяславська рада, яка прийняла рішення «под высокую государеву руку поклониться»³. В «Інструкції» послам для дипломатичних переговорів із шведським королем Карлом X у жовтні 1655 р. Б. Хмельницький сповіщав, що зразу після ради було послано частину козацького війська для нападу на війська коронного гетьмана Потоцького⁴. Судячи з прийнятого рішення, очевидно малась на увазі Генеральна рада. Наприкінці квітня чи у травні 1657 р. Б. Хмельницький, відчуваючи наближення смерті, скликав у Чигирині Генеральну раду, яка обрала гетьманом Ю. Хмельницького⁵. Л. Окіншевич називає ще генеральні ради 8 червня, у серпні і листопаді 1651 р.⁶ Йдеться, мабуть, про «чорні» ради.

Отже, з лютого 1648 до квітня 1657 р. включно відбулось щонайменше 16–17 зібрань загальновійськових козацьких рад. За хронологією: 1648 р. — близько 6–7; 1649 р. — 3; 1650 р. — 1; 1651 р. — 3;

¹ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – С. 219–220.

² Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький / Н. И. Костомаров. – С. 447.

³ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – С. 316.

⁴ Архив Юго-Западной России. Т. IV. Ч. III : Акты шведского государственного архива, относящиеся к Малоросии 1649–1660 гг.). – К., 1908. – С. 89–92.

⁵ Смолій В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.) / В. С. Смолій, В. С. Степанков // Україна крізь віки. – С. 202.

⁶ Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. Ч. 1 : Генеральна Рада / Л. Окіншевич. – С. 9–11.

1652 р. — 1; 1653 р. — 1; 1654 р. — 1; 1655 — 1; 1657 р. — 1¹. Наші відомості про генеральні ради безперечно неповні. Протоколи їх зібрань, якщо вони були, адже їх обов'язковості козацьке звичаєве право не передбачало, в архівних джерелах відсутні.

Можна погодитися (із застереженнями) з істориками Гетьманщини, що, «враховуючи малу ефективність від діяльності Загальних рад (не всіх! — *Авт.*) та зважаючи на потребу в оперативному розв'язанні нагальних потреб, Б. Хмельницький поволі відмовляється від їх скликання, вирішуючи справи одноособово або переносючи їх розгляд на Старшинську раду»². Але ж, по-перше, гетьман зовсім не відмовляється від їх скликання, зважаючи на виключні повноваження цього народоправного органу на обрання гетьмана, вирішення питання війни і миру, які потребували згоди, свідомої й активної підтримки козацтва, поспільства і міщанства. До того ж потреба у їх скликанні зумовлялася й необхідністю зміцнення самої гетьманської влади, зокрема, в умовах наростання старшинської опозиції та прагнення піти на поступки Варшаві, що примусило Б. Хмельницького скликати Генеральну раду 26 травня 1651 р., яка підтримала його курс на продовження боротьби з Польщею³. Про розірвання відносин із Польською короною була прийнята ухвала й на Чигиринській раді у травні 1652 р.⁴

По-друге, дійсно, гетьману доводилось зважувати й на недоліки організації і діяльності генеральних рад. Через свою велику чисельність, адже в їх роботі за звичаєвим правом мав брати право кожен козак, а з початком повстання і Національної революції й різний соціальний склад, їх було, в умовах майже безперервної війни, важко скликати й керувати їх роботою. До того ж рішення рад могли бути непередбачувані для гетьмана і генеральної старшини. Так, після укладання Зборівської угоди в грудні 1649 р. козаки звинуватили гетьмана в тому, що він без їхньої «ради з королем замирився». Маса козаків хвилювалася і 1651 р., вважала його винним у поразці під Берестечком. «Чорна» рада вимагала, щоб він пояснив свою поведінку⁵.

¹ Детальніше див.: Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) / В. М. Єрмолаєв. – К., 2005. – С. 81–83.

² Горобець В. М. Політична система та інституційна модель Української козацької держави / В. М. Горобець. – С. 285–286.

³ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – С. 219–220.

⁴ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький / Н. И. Костомаров. – К., 2004. – С. 447.

⁵ Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. – Ч. 1 : Генеральна Рада / Л. Окіншевич // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права / за ред. М. П. Василенка. – К., 1929. – С. 11.

Таким чином, від самого початку Національної революції і державотворення на звільнених від польської адміністрації територіях України утверджувалась республіканська форма правління, заснована на тому, що повноваження гетьмана, гетьманського уряду і козацької старшини в полках і сотнях базувалися на мандаті народу. Монарх є невідповідним будь-яким іншим суб'єктам влади. Гетьман же визнавав традиційну для «козацьких прав і вольностей» вільну гетьманську елекцію на загальних козацьких радах і не мав наміру порушувати її. У «Договірних статтях — із російським царем Олексієм Михайловичем» (пп. 1, 4, 6) та «Березневих статтях» 1654 р. (п. 1), «Привілеї Війську Запорозькому» гетьман домігся, щоб були підтверджені всі права та вольності, що існували в Козацькій республіці, «по містах щоб урядники на те достойні обирались із наших людей», зі смертю гетьмана «щоб Запорозьке військо саме з-поміж себе гетьмана вибирало і його царській величності звіщало...»¹. Ці демократичні засади найбільш відповідали республіканській формі державного правління. Установчі повноваження Генеральної ради визнавалися не лише гетьманом, а й польськими урядовими комісарами, російським царем та іноземними послами.

Вже почувуючи наближення смерті, гетьман у другій половині квітня 1657 р. скликав Генеральну раду за участю козацької старшини, полковників, сотників, виборних козаків. Виступаючи на Раді, гетьман говорив: «Бог не дав мені закінчити цієї війни так, як би хотілося: поперше, утвердити — навіки незалежність і вольність вашу, по-друге, звільнити також Волинь, Покуття, Поділля й Полісся і так позбавити зброєю нашою ярма польського народ руський благочестивий...». Він просив: «поки я живий, виберіть собі, на моїх очах, нового гетьмана вольними голосами». Запропонував козакам кандидатури А. Ждановича, переяславського полковника П. Тетерю, полтавського полковника М. Пушкаренка і генерального писаря І. Виговського. Проте ті самі відмовились від обрання, а козаки наполягали на кандидатурі 16-річного Юрія Хмельницького. Гетьман, щиро чи скоріше удавано, намагався заперечити — «син мій дитя молоде», а час небезпечний. Козаки заперечували: йому допоможуть мужі досвідчені і одностайно ухвалили його обрання².

¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. Т. 3. Кн. 1. Третя чверть XVII ст. – К., 2001. – С. 262–263.

² Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров. – К., 2004. – С. 532–533.

Отже, гетьман визнавав і скористався виключним елекційним правом Генеральної ради. Мине менше року і І. Виговський, відправляючи послів на Варшавський сейм, що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р., доручив їм домагатися, аби після його смерті один із братів Виговських «...без жодних виборів успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство», а інший «успадкував би пільне гетьманство»¹. У даному випадку коректніше говорити про «спадковий гетьманат» чи «спадкову монархічну владу». Домігшись легітимного обрання своїм наступником сина, Б. Хмельницький очевидно прагнув уникнути після своєї смерті гострої боротьби серед старшини за гетьманську булаву, запобігти розпалу громадянської війни. Ці сподівання не справдилися, а наступні події громадянської війни 1658–1663 рр. лише довели далекоглядність Б. Хмельницького.

Тому вважаємо спрощенням твердження провідних істориків України, що «курс Хмельницького на утвердження монархічної форми правління й мав на меті звеличення власного роду». Зрозуміло, не можна заперечувати моноцентричність політичної влади, коли центром ухвалення рішень виступав гетьманський уряд і центральні органи управління. Нема підстав заперечувати й концентрацію влади в руках гетьмана. Він визнається єдиним і повновладним володарем козацької України представниками політичної еліти, церкви російською стороною 1654 р.² Однак, на наше переконання, не можна зводити процес еволюції влади виборного й підлеглого «колективній волі» Війська Запорозького гетьмана до його прагнення перетворити республіканську форму правління в монархічну, наміру «заснування власної династії» без урахування історичних реалій цього процесу. А вони були занадто складні для реалізації демократичних процедур у повному обсязі й вимагали моноцентричності політичної влади на Гетьманщині.

Переростання республіканської форми державного правління у монархічну було, на нашу думку, неможливе з тих же об'єктивних причин. По-перше, до середини 1653 р. Б. Хмельницький був вимушений визнавати верховенство влади польського короля,³ а з 1654 р. —

¹ Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року / Д. Оляничин // Записки-НТШ. Т. 222. – Львів, 1991. – С. 347.

² Смолій В. А. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – С. 46–47.

³ У листі до коронного польського гетьмана С. Потоцького у червні 1653 р. він просить сприяння вимогам Війська Запорозького перед королем, «щоб ми могли залишитись, не розходячись по різних державах» (див.: Документи Богдана Хмельницького. – С. 295).

московського царя. По-друге, незважаючи на тенденцію обмеження ролі Генеральних рад і зростання ролі Старшинської ради, гетьманських повноважень, документи Б. Хмельницького не засвідчують його наміру чи дій щодо згортання козацького самоврядування, республіканських засад на Гетьманщині. Навпаки, як свідчать документи, він діяв від імені Війська Запорозького, цінував «колективну волю» козацтва, реалізовану через Загальну військовою раду, принаймні щодо гетьманської елекції, потвердження міжнародних угод, визнавав вищу юридичну силу їх рішень. У своїх листах він не раз апелює до авторитету загальних, «радних» рішень: «я послав за всіма полковниками, щоб порадитися», «порадившись з товариством, ми вирішили», «ми, порадившись, повідомляємо вам», пише про «звичай табірної наради».¹ «Коли за згодою всієї старшини ухвалиться яке рішення, — пояснював Б. Хмельницький у листі до великого коронного гетьмана у березні 1656 р., — то його порушити нам приватним чином не можна», адже «у цих краях, якщо що-небудь робиться без спільних і малих рад, то воно звичайно не буває сталим, бо такий (порядок) Військо обґрунтувало навіть звичаями»². Таке ставлення гетьмана до радних рішень суперечить основному принципу монархії — непідлеглість будь-яким іншим суб'єктам влади. Промовистий і той факт, що гетьман і генеральна старшина нерідко вживали назву таких зібрань «сеймами», прирівнюючи їх до сеймів Речі Посполитої, їх компетенції. Потреба у скликанні Генеральних рад диктувалася, як уже відзначалося, й необхідністю зміцнення самої гетьманської влади в умовах епізодичного зростання старшинської опозиції щодо окремих рішень і дій гетьмана.

У козацькій Україні зберігалася міське самоврядування, що продовжувало функціонувати на основі Магдебурзького права чи на частині його норм. Документи Б. Хмельницького свідчать про піклування гетьмана про збереження та розширення привілеїв міст, створення органів місцевого самоврядування в містах, які до того його не мали³. Значне коло владних повноважень реалізовувалося на місцевому — полковому і сотенному рівні.

¹ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – С. 119, 220; Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы : в 3 т. Т. 2. 1648–1651 гг. – С. 475–476.

² Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – С. 216.

³ Наприклад, див.: Документи Богдана Хмельницького, документи № 83, 178, 204, 205, 229, 274, 344, 431, 432.

Досить складним залишається питання з'ясування сутності державно-правового режиму Гетьманщини. Механізм функціонування політичної влади в козацькій Україні дає підстави охарактеризувати її державний режим як республікансько-демократичний, що поєднував у собі елементи як прямої, так і опосередкованої демократії, і базувався на полково-сотенному адміністративному устрої. Проте в умовах майже безперервної війни, складного геополітичного становища України цей режим об'єктивно не міг нормально функціонувати і удосконалюватись на демократичних засадах, додержуватись усіх демократичних процедур. Звідси — нормативно неврегульовані представництва на генеральних радах, терміни їх скликання, вибори генеральної старшини, розширення компетенції гетьмана, Старшинської ради, відсутність кодифікованого права та ін. Складні об'єктивні чинники, а не «монархічні устремління Б. Хмельницького» визначали еволюцію його політичного режиму до авторитаризму.

Отже, коли йдеться про «авторитарний характер влади» Б. Хмельницького, на нашу думку, слід зважати на такі обставини: 1) гетьману доводилось діяти в умовах майже безперервної війни, карколомних змін геополітичної ситуації, що ускладнювало державотворення й управління Козацькою державою, вимагало рішучих і невідкладних заходів і дій; 2) легітимність політичної влади в козацькій Україні ґрунтувалася на традиціях і звичаях Війська Запорозького, вірі козаків і поспільства у надзвичайні якості, винятковість «Богом даного» гетьмана¹; 3) козацьке товариство пильнувало за дотриманням виборними органами звичаєвого права, колективної волі Війська Запорозького, які надавали легітимності діям гетьмана і його уряду. У свою чергу на цю колективну волю зважав і гетьман. Промовистий для політичної характеристики гетьмана факт: маючи намір вдатись до протекції російського царя, він звернувся з листом до запорозьких козаків, просячи поради. Запорожці з Січі одписали: «Як писатимете пакта, то... додивляйтесь самі, щоб не було у ньому нічого зайвого і шкідливого нашій вітчизні, некорисного і супротивного нашим предковічним правам та вольностям»². Монарх чи авторитарний правитель таких порад не потребує; 4) авторитарні методи управління часто-густо застосовуються в умовах перехідних періодів до де-

¹ Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – С. 216–217.

² Величко С. Літопис. Т. 1 / С. Величко. – К., 1991. – С. 132, 133–136.

мократичного чи тоталітарного режимів¹. В умовах майже безперервної війни централізація і концентрація влади гетьмана і гетьманського уряду були неминучі, як і використання авторитарних методів здійснення державної влади. Це підтверджує і досвід Англійської революції 1640–1649 рр., розвиток якої призвів до проголошення Англії республікою, утвердження режиму О. Кромвеля як військового диктатора, наділеного законодавчою (разом із парламентом), вищою судовою і адміністративною владою².

Отже, через ускладнення геополітичних умов і перспектив Національно-визвольної війни, відсутність надійних союзників і невдач у створенні антипольської коаліції держав, політику царського уряду з 1654 р. в Україні зазнали змін способи формування вищих органів державної влади на Гетьманщині, їх компетенція, ступінь участі населення в їх формуванні. Ці зміни мали не стільки суб'єктивний, скільки об'єктивний, вимушений характер. Демократичний режим, започаткований Національною революцією, за якого влада гетьмана спиралась на широку і реальну участь козацтва, частини української шляхти, представників міщан, поспільства і православного духовенства у формуванні державної політики теж зазнав змін, викликаних тими ж складними умовами, на які вимушений був реагувати гетьман, що позначилось на методах і способах здійснення ним державної влади. Проте переростання республіканської форми правління у монархічну за гетьманування Б. Хмельницького, на нашу думку, не відбулось і демократичні засади Козацької держави продовжували діяти.

Таким чином, є потреба подальшого розроблення теоретичних проблем історії Козацької держави, без чого не подолати схематизму, спрощень і модернізації у розумінні сутності Національної революції XVII ст., не збагнути складності і суперечливості її розвитку, наслідків державотворення. Такий напрям наукових досліджень потребує, як на нашу думку, й більш тісної співпраці вчених Національної академії правових наук України та Інституту історії України Національної академії наук України.

¹ Див.: Загальна теорія держави і права / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф. акад. НАПрН України О. В. Петришина. – Х., 2011. – С. 117.

² Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. освіти / за ред. В. Д. Гончаренка. – К., 2002. – С. 302, 307–308.

Ермалаев В., Петришин А. О форме правления и государственном режиме Гетманщины времен Б. Хмельницкого (к 365-летию Национальной революции 1648 г.)

Статья посвящена определению проблем и перспектив Украинского государства: форме государственного правления и политического режима Гетманщины времен Б. Хмельницкого на основе традиций казачьего самоуправления и политической культуры украинского общества, становлению базовых элементов политической власти, формированию государственного аппарата во главе с гетманом.

Ключевые слова: форма правления, Гетманщина, казачество.

Ermolaev V., Petryshyn O. About the form of government and state mode of Hetmanhood in times of Khmelnytsky B. (to 365 anniversary of the National Revolution, 1648)

Article is devoted to the definition of the problems and prospects of Ukrainian state: form of government and the political regime Hetman Bohdan Khmelnytsky times based on the traditions of Cossack self-government and political culture of the Ukrainian society, the formation of the basic elements of political power, the formation of the state apparatus led by Hetman.

Keywords: government, the Hetmanhood, cossacks.